

A naplóíró Teleki József

„Tudhatja Tiszteletes Uram Kegyelmed, hogy én csecsemő gyermekségemtől fogva vágyódtam az Akadémiákra, és mely igen bíztam ahhoz, hogy ebben az időmben, amelyet már most szintén elérek, odamenésemet megnyerhetem, de most már nemcsak itthon látom már magamat, de még nem is remélhetem, hogy hamar és sok idő előtt meglehessen, minthogy az arra való készületnek semmi jelét nem látom” — írja az ifjú Teleki József egy csonkán maradt levélfogalmazványában egykori mesterének, Bod Péternek Magyarigenbe. Majd így folytatja: „Kérem azért Tiszteletes Uramot az élő Istenre, fordítsa minden tehetségét arra, hogy kedves Atyám Úr, Asszony Anyám öngagságokat ha szemben lehet Tiszteletes Uram szóval, vagy ha nem, levelei által inducalja arra, hogy méltóztatnának olyan formán gondolkodni, hogy én ha elébb nem is, a jövő tavasszal felmehessek..., ez mentől tovább halad, annál több akadályok adhatják elő magokat, hogy talán utoljára magok öngagságok akarátja ellen is azon céltul, amelyre e világiak között leginkább törekedtem, éppen elesen...”¹

Az egész hosszú levél arról tanúskodik, mennyire vágyódott Teleki József a tanulmányait megkoronázó külföldi utazásra, s panaszkodik a bizonytalanság miatt, amely „minden Hectica febrislél” jobban sorvasztja, s „oly nagy Metamorphosist” okozott állapotában, hogy az már mindenkinek feltűnt.

Pedig helyzete valójában igen szerencsés volt: előkelő és gazdag családban született, tanulmányait pedig nemhogy nem akadályozta senki, hanem minden eszközzel támogatták. Szüleit egyaránt a szellemiek iránti érdeklődés jellemezte. Mind apja, Teleki László, mind anyja, Ráday Eszter rokonságában odaadó gonddal és áldozatosan nevelték a gyermekeket, s ők is követték a családi példát. Fiuk, Teleki József mégis joggal aggódott, mert a körülmények mintha összeesküdtek volna ellene. Szerencsétlen családi események és elsőszülött bátyja, Pál halála miatt szülei érthetően féltették egyetlen fiukat, aki Eszter és Klára húgai mellett életben maradt a tizenöt gyermek közül, s aki nem is volt teljesen egészséges: nem sokkal azelőtt valamiféle reumatikus láz majd egy esztendőre ágyához szögezte. Nem kedvezett a hazai és a külpolitikai helyzet sem: Mária Terézia azon volt, hogy minél inkább korlátozza a protestáns diákok peregrinációját, s noha ez egy grófi származású ifjú kimenetelét nyilvánvalóan nem akadályozta volna meg végképp, szándéka megvalósítását megnehezítette. Újabb tápot adott a szülői aggodalomnak a hétéves háború kitörése, amely a terv megvalósítását egy időre lehetetlenné tette. Teleki József ugyanis először az akkor rendkívül népszerű és sokakat vonzó göttingai egyetemre készült, ahol korábban bátyja, Pál is megfordult. A háború veszélyeinek kitett s az Ausztriával hadban álló országok egyetemeire azonban nem lehetett ekkor utazni. Ezért döntött úgy a Teleki-család, hogy József menjen tanulni valamelyik svájci egyetemre, utána pedig keresse fel Franciaországot és Itáliát. Utóbb Svájcban Teleki elhatározta, hogy a leideni egyetemet is meglátogatja.

Amikor sikerült legyőznie a szülők ellenállását és a külső nehézségeket, újabb akadályok gördültek az útjába. Apja csak tizenhat hónapot volt hajlandó engedélyezni az

¹ Teleki József — Bod Péternek. K.n. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban MTAKK) Egyház és Bölcs. 2-r. 34. II.

utazásra, s ezer aranyat szánt fia tanulmányaira és világlátására. Minthogy pedig ő Bázelen kilenc hónapot töltött el stúdiókkal, a hollandiai akadémia látogatásáról le kellett mondania. Megpróbálta ugyan kérlelni szüleit, engedjék meghosszabbítani kintlétét, de ők hajthatatlanok voltak. Így aztán Teleki kissé bánatosan írta apjának Leidenből: „Igaz, hogy az itt való Universitáson szerettem volna ezt a telet tölteni, de már minthogy Nagyságtoknak nem tetszett, csak más utánunk jövőknek hagyom.”²

Hollandiában így mindössze négy hónapig időzhetett, amelyből kettő az egyetemi szünidőre esett. Ezután következett párizsi tartózkodása, ahol kénytelen volt tovább maradni a tervezettnél, mert a pénze nem érkezett meg időben otthonról, s nem tudta kifizetni szállását és ellátását. Így, bár az utazás meghosszabbodott, 21 hónapig tartott, valamennyi célját mégsem valósíthatta meg: elmaradt a tanulás a leideni egyetemen, s nem jutott el Itáliába. Az apja által engedélyezett ezer aranyat azonban alig száz-egynéhannyal lépte túl.

1759. július 2-án indult útnak Budáról, s 1761. április 8-án érkezett vissza Bécsbe. Itt, április 25-én szakadnak félbe naplófeljegyzései.

Minden jel arra vall, hogy Teleki József utazása előtt nem írt naplót: egyrészt több alkalommal is részletesen igyekszik tisztázni a naplóirás célját, amit egyébként nem tartott volna szükségesnek, másrészt gyakorlatlanságról tanúskodik az a mód, ahogyan élményeit több párhuzamos, illetve egymást követő változatban is papírra vetette.

Az önéletírások, mentségek, emlékiratok, naplók műfaja gazdagon virágzott a 17—18. században, s különösen Erdélyben sok szép és fontos alkotás született ebben a nemből. Teleki Józsefet jó néhány ilyen nevezetes mű szerzőjéhez vérségi vagy szellemi kapcsolatok fűzték: Bethlen János a szépapja, Bethlen Miklós a dédapja volt. Árva Bethlen Kata nagyapja bátyjának volt az özvegye, szüleinek pedig különösen közel álló és kedves rokona volt. Szoros kapcsolatban állt még Telekivel és családjával a naplóíró Halmágyi István, tanítója volt Bod Péter, aki után szintén önéletírás is maradt az utókorra.

E sokszínű és változatos műfaj ismert alkotásai közül Teleki Józseféhez a vele csaknem egy idős mostoha nagybátyjának, Teleki Sámuelnek a naplója áll a legközelebb, aki szinte ugyanazon az útvonalon s Józseffel csaknem egy időben tett tanulmányútján készítette a maga feljegyzéseit. Teleki Sámuel eredeti naplója azonban még életében elkallódott, s ő maga emlékezet alapján rekonstruálta a szöveget.³ Így utólag azonban sok mindent nem vetett már papírra, amit az eseményekkel egy időben bizonyosan feljegyzett, s ezáltal éppen a naplóműfajt jellemző spontaneitás, frissesség veszett el írásából. Különösen a párizsi tartózkodás szűkszavú megfogalmazása sejteti azt, hogy Teleki Sámuelnek nem volt türelme helyreállítani a naplófeljegyzéseit megközelítő eredeti szöveget.

Teleki József naplója eredeti formájában fennmaradt. Ez az írás — éppúgy, mint Teleki Sámuelé — a még máig jórészt feltáratlan peregrinációs úti feljegyzések sorába tartozik, amilyenek tekintélyes számban megtalálhatók a református kollégiumok könyvtáraiban. Közös bennük az, hogy valamennyi akadémiai tanulmányút élményeit örökíti meg, idegen országok szokásait, körülményeit rögzíti. Teleki József azonban

² Teleki József — apjának, Teleki Lászlónak. Leiden, 1760. LX. 23. Kolozsvár, az ENMLvt-nak a Kolozsvári Állami Levéltár őrizetében levő Teleki-család kendilónai levéltára.

³ *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója. 1759—1763.* Sajtó alá rend. ifj. Biás István. Bev. Imre Sándor. Maros-Vásárhely, 1908. Téves a Téka-sorozat *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka* c. kötetének (Bukarest 1976. 239.) az a megállapítása, mely szerint Teleki Sámuel naplójának kézírata az MTAKK-ban van. A napló nyomtatott kiadásának bevezetőjében (V.) Imre Sándor azt írja róla, hogy 1906-ban került elő a Teleki-Tékában őrzött, Teleki Sámuel iratait tartalmazó két láda egyikéből, amikor is ezeket az iratokat áthelyezték a Teleki-levéltárba.

származásából következően olyan élmények egész soráról számolhatott be feljegyzéseiben, amilyenekről a szegénysorsú diákoknak nem lehetett módjuk szólni.

A naplórás különösképpen szubjektív műfaj. Legfőbb jellemzője az őszinteség, a frissen papírra vetett élmények, benyomások hitelessége, a spontaneitás, az azonnali reagálás; ugyanakkor a részletes leírást, a pontos, kimerítő beszámolót akadályozhatja a sietség, az időhiány. Különösképpen áll ez az útinaplókra, hiszen a naplóíró utazása idején kizökken mindennapi életrendjéből, minden percét élményszerzésre akarja kihasználni.

Feljegyzései elején Teleki József megfogalmazza önmagának a naplóírás célját: azért veti papírra az átélt eseményeket, hogy utóbb felfrissíthesse emlékezetét, s reméli, hogy a feljegyzésekből levonható tanulságok révén tökéletesebbé is válik. Valójában azonban más, közvetlenebb célja is volt ezeknél.

Nem véletlen, hogy az első kötet gerincén a „Költségnapló” cím olvasható. A napról napra történő elszámolás mellett maga a napló is tagadhatatlanul valamiféle számadás, mégpedig nem átvitt, hanem nagyon is konkrét értelemben. A napló nemcsak önmagának, hanem a szigorú apának is szól. Szembeötlő, hogy a napló hangja sokkal komolyabb, visszafogottabb, mint pl. azoké az ugyanezen időből származó leveleké, amelyekben vele csaknem egy idős másodunokatestvérének, Teleki Ádámnak számol be ugyanezekről az élményekről. Ez azonban nem a feljegyzések őszinteségét teszi kétségessé, csak bizonyos tartózkodásról, óvatosságról árulkodik. Teleki számított arra, hogy naplóit mások is olvassák majd. Amikor azt mondtuk, hogy a párhuzamos feljegyzések kezdő naplóíróra vallanak, csak az érem egyik oldalát mutattuk meg. A második, gondosabban összefogott szövegű változat megkezdése ugyanis egyszersmind Teleki írói ambícióiról is tanúskodik, hiszen ha valóban csak önmaga számára írt volna, hogy felidézhesse emlékeit, megelégedhetett volna az eredeti, spontaneitásában töredezett, egyetlen megszővegezéssel, ő azonban nyilvánvalóan azért kezdett hozzá élményeinek gondosabban átfogalmazott összefoglalásához, mert valamiféle szűkebb vagy tágabb közösségnek szánta írását, legalábbis családja tagjainak és legközelebbi barátainak.⁴

Teleki József naplóinak legfőbb specifikuma az, s ez különbözteti meg elsősorban a többi hasonló peregrinációs feljegyzésektől, hogy több olyan személyiséggel találkozott vagy került kapcsolatba, akiket ma, kétszáz év múltán is az egész korszak legfőbb reprezentánsainak tekintünk. Rögtön az út elején Genfből Voltaire-hez viszik el újdonsült ismerősei. Voltaire nevétől ekkor már egész Európa visszhangzott, mindenfelől özönlöttek hozzá az utazók. Teleki az első és az egyetlen magyar, aki szemtől szembe állt vele, s aki írásban is beszámol élményeiről. Leírásából — amely egy elveszett bővebb beszámolót pótló rövidebb változat — kiderül, hogy a fiatal látogató szűkszavúsága ellenére is csupa fontos, a korra vagy az íróra jellemző momentumot örökített meg.

Voltaire-t a mezőn, szántás közben találják; mintha csak a fizokratizmus mellett való tüntetés divatjának hódolna. Korabeli metszeteken a francia trónörökös is látható az eke szarvánál, csatos cipellőben, selyem térdnadrágban, nyakán csipkés ingfodorral. Voltaire ezután bevezeti vendégét a házba, megmutatja neki színháztermét. A baráti körben rendezett színielőadások okozták az író heves összetűzéseit Genf konzervatív papi vezetőivel, akiknek városában még nemrégiben felvilágosultabb szellemű menedéket remélt találni az üldözött író. S akkor költözött át a közelbe, de francia földre (ahol Teleki is felkereste), amikor Genfben nem tarthatott több előadást. S Rousseau nagy port felvert *Lettres sur les*

⁴ Ezt a feltételezést megerősíti, hogy amikor 1769-ben Teleki megjárta Itáliát, apja egy levelében arra biztatta, hogy ha útközben nem is volt rá ideje, utólag írjon „diariumocskát” apja. rokonai, barátai és utódai hasznára és gyönyörűségére.

spectacles (Levelek a színelőadásokról) című művében közreadott, Voltaire és a színházi előadások elleni állásfoglalásával vált nyilvánvalóvá a törés a kor két nagy filozófusa között, ekkor kerültek örökre szembe egymással.

Ismerősei elmondják Telekinek, hogy Voltaire betegsége idején retteg a haláltól. A megjegyzés mély nyomot hagy benne; később név nélkül, de félre nem érthető utalással beleszövi a keresztyénséget védő *Essai sur la foiblesse des esprits-forts* (Az erős lelkek gyöngeségéről) című munkájának második kiadásába (s ezzel szinte lemoshatatlanul rajta ragad az a téves állítás, hogy művét Voltaire-ellenes pamfletnek szánta).

A naplóból ugyan nem derül ki, hogy Teleki olvasta-e már Voltaire valamelyik művét látogatása előtt, de feltétlenül hallania kellett róla. Azt is feljegyzi ui., hogy Bázelle érkezése első napján azért nem kereshette fel otthonában Johann Bernoulli professzort, mert nála „vonaglott”, s még aznap meg is halt Maupertuis, a berlini akadémia hajdani elnöke, aki Voltaire öt gúnyoló pamfletje miatt hagyta ott Berlint s keresett menedéket régi barátja, Bernoulli házában. Ezt a polémiát, amelynek nagy része volt abban, hogy Voltaire és II. Frigyes porosz király kapcsolata elmérgesedett, Európa-szerte tárgyalták ekkoriban. A napló tanúsága szerint Teleki is tudott róla, sőt beszélgetett is az esetről a nagy műveltségű, udvarát a kor egyik fontos kulturális centrumává fejlesztő mannheimi herceggel, amit ugyancsak a naplójában jegyzett fel. Talán már odahaza Erdélyben értesülhetett mindezekről: Halmágyi István, aki József bátyjának, Pálnak kíséretjeként járt a göttingai egyetemen, s aki később is állandó kapcsolatban volt a Teleki-családdal, naplójában ír a polémia néhány vonatkozásáról, feltehető tehát, hogy beszélt is róla érdeklődő erdélyi ismerőseinek.

Teleki utóbb Bázelleben, majd Párizsban megismerkedett Voltaire drámáival, s megalkotta egész életére szóló véleményét az íróról. Elutasította a vallásellenes művek szerzőjét, de Voltaire-t, az embert ugyanakkor mindvégig nagy drámaírónak és a drámaírás jeles teoretikusának tartotta. Állásfoglalása érthető: Voltaire drámái legtöbbször a toleranciát hirdette; Telekinek pedig egész életében legfőbb eszménye volt a vallás és az élet számos más területén is megnyilvánuló türelem.

Míg az út elejéről szólva a Voltaire-nél tett kirándulás leírása a napló egyik legfontosabb szakasza, az utazás utolsó napjaiban a Rousseau-nál tett tisztelgő látogatás története tarthat számot az utókor különös érdeklődésére. Ez a tizenkét oldal a napló legtöbbször idézett, gyakran reprodukált részlete. De míg Voltaire esetében nem állapítható meg bizonyossággal, Rousseau-nál tudjuk, hogy Teleki több munkáját is jól ismerte, számos fontos kérdéstről olvasta nézeteit. Többször hivatkozik pl. a naplóban Rousseau véleményére a francia zenéről és éneklésről, ismeri a színházról vallott felfogását, ezért is hallgatja végig különös érdeklődéssel a *Le devin du village* (A falusi jós) című Rousseau-opera előadását. Nagybátyjának, Ráday Gedeonnak Párizsból írt egyik leveléből értesülünk az íróhoz tervezett kirándulásáról, ugyanitt olvashatunk az év nagy regénysikerének, a *Nouvelle Héloïse*-nek megjelenéséről is: „Rousseau Uramot még nem láttam, nem itt lakik, hanem ide nem messze egy Montmorenci nevű kis városkában, de ha lehet módját kapnom, igyekszem meglátni. Most egy Romant írt, amint mondják 6 volumenben in 8°, de még nem láthattam, mert Hollandiában jöven ki, itt némely részeire nézve, mely az itt való dolgokkal meg nem egyez, meg nem engedtetett, azért más Editioját nyomtatják itt,

honnan az efféléket vagy kihagyják, vagy megigazítják, de ez az editio talán csak arra való, hogy a másik annak örve alatt elcsúszson. Azt mondják, igen szép.”⁵

A regényt Teleki hamarosan maga is megvásárolta, majd franciaországi időzésének utolsó stációján, Luneville-ben még egyszer tanúja lesz a könyv sikerének: az egyik látogatásakor az irodalmi érdeklődésű száműzött lengyel király, Leszczyński Szaniszló éppen ezt a regényt olvastatja fel magának.

A Rousseau-val való találkozás olyan sikert is hozott a fiatal grófnak, amely egy életre nimbuszt teremtett személye körül otthoni és külföldi barátai szemében. Az történt, hogy Teleki Bázelen, a város egyik szellemi központjában, Wolleb törvényszéki elnök házában bekapcsolódott egy, az ott tanuló előkelő diákokat tömörítő társkörbe, amolyan önképző-körfélébe, ahol a résztvevők minden pénteken felolvasásokat tartottak előre megadott témákról. Teleki kétszer is szerepelt: először Mária Terézia dicséretét kellett megírnia a társaság megbízásából, a második alkalommal azonban maga választotta tárgyat dolgozott ki: a vallás és a ráció összeegyeztethetőségét kívánta bizonyítani a valláscsúfolók ellenében. Munkája olyan sikert aratott, hogy a fiatal szerző tovább dolgozott a témán, majd Leidenben saját költségén kinyomtatta a művet. A könyv példányaikat csak ismerőseinek, barátainak szánta, egyet Jacques Duvoisin-nek, a párizsi holland követség lelkészének adott belőle, akivel összebarátkozott, s akinek annyira megtetszett a kis mű, hogy a szerző által kibővített szöveget saját költségén új kiadásban adatta közre. Duvoisin — bár még maga sem ismerte személyesen Rousseau-t — elküldte neki Teleki művének egy példányát, s kérte, hogy fogadja őket. Rousseau tetszéssel olvasta a kis kötetet, s bár ez időben többeket elutasított, Duvoisint és Telekit szívesen látta. Teleki sajnos nem jegyezte fel, mit mondott neki Rousseau az „Essai”-ről, csak szerényen, röviden utal személyes találkozásuk alkalmával elhangzott dicséretére. Egy később írt leveléből azonban kiderül, hogy az író azt ígérte neki, hogy ő maga fogja szélesebb körű olvasótábor számára népszerűbb formába öntve átdolgozni és közreadni Teleki munkáját. Bár ez a kiadás nem valósult meg, maga a terv is érdekessé tette Telekit művelt ismerősei szemében.

A látogatásról beszámolván Teleki szántsándékkal csak a külső körülmények leírására szorítkozik, hogy ezek alapján adjon képet Rousseau egyéniségéről. Sok jellemző és fontos vonást sikerült ugyan így is rögzítenie, mégis sajnálnunk kell, hogy a napló nem tér ki a beszélgetés részleteire. Egy tizennyolc évvel később írt levélből ugyanis kiderül, hogy Teleki úgy megőrizte emlékezetében az író szavait, hogy csaknem két évtized múltán is pontosan vissza tudta adni őket. Rousseau szólt írói törekvéseiről, s azt mondta, hogy ha nézeteiben olykor tévedett is, amikor mondta, mindig hitte, amit állított. Hogy Teleki pontosan idézte az írókat, abból tudható, hogy ez a gondolat — némileg más szavakkal — ugyanebben az értelemben olvasható a *Nouvelle Héloïse* című regényben, amely a Teleki látogatását megelőző hetekben került ki a sajtó alól, vagyis Rousseau önmagát idézte.

Talán nem egészen véletlen, hogy a felvilágosodás nagy filozófusai közül éppen egy matematikusnál, d’Alembert-nél járt Teleki nem is egy, de több alkalommal, sőt d’Alembert is viszonzta a látogatást Teleki szállásán. Ebben persze nagy része lehetett annak is, hogy d’Alembert Párizsban élt s nem kellett hozzá vidékre elzarándokolni, de feltétlenül közrejátszott Teleki érdeklődésében d’Alembert matematikus volta. A matematika volt Teleki kedvenc stúdiuma, tanulmányútjának elsődleges célja, szellemi érdeklődésének élete végéig egyik legfőbb tárgya.

⁵ Teleki József— Ráday Gedeonnak. Párizs, 1761. I. 21. Bp. Ráday-Levéltár. A Ráday-család levéltára. VIII/a.

Első — még egyoldalú — találkozása d'Alembert-rel Teleki Párizsba érkezésének első napjaiban történt, amikor a Természettudományos Akadémia egyik ülésén alkalma volt meghallgatnia egy öt különösképpen érdeklő tárgyról szóló előadását: Teleki bázeli mesterének, Daniel Bernoullinak egyik korábbi felolvasásával polemizált. Teleki elismeréssel, bár némileg kritikus hangon ír róla naplójában, majd levélben is tudósítja az esetről Bázelen maradt rokonát, Teleki Sámuel s magát Daniel Bernoullit is. Utóbb megszerezte és lemásoltatta magának Bernoulli és d'Alembert előadásának szövegét is.

Később, amikor már személyes ismeretséget köt d'Alembert-rel, érdekes beszélgetésekre kerülhetett sor közöttük. Egy alkalommal pl. a filozófus beszámol vendégének II. Frigyes frissen érkezett leveléről, amelyben a király a hétéves háborúról és a békekilátásokról írt. Teleki sajnos ez esetben sem írja le a találkozások lefolyását, a beszélgetések témáját, azt tartotta fontosnak feljegyezni új ismerőséről, amit nyilvánvalóan öt odakalauzoló kísérőjétől hallott róla: d'Alembert regényes származásának, életpályájának történetét, a filozófus útját a lelencsorból a szellemi élet csúcsára. Ma már mindez köztudott róla, Teleki számára azonban természetesen újdonság volt, s nyilvánvalóan azért jegyezte fel, mert csodálatot keltett benne a tehetség érvényesülése, s tisztelettel szolt a tudósról, aki akkor is kitarzott nevelőanyja, az egyszerű iparosasszony mellett, amikor már a porosz király és a születési és szellemi arisztokrácia számos tagja kereste a társaságát.

Láthatóan tisztában volt Teleki Diderot személyének jelentőségével is, nemcsak mint az Enciklopédia szerkesztőjét említi, kiemelve a vállalkozás jelentőségét, de kitűnően jellemzi a *Père de Famille* (A családapa) című drámáját, pontosan tudja, mi volt új a középfajú polgári drámában, noha színházi élményekben utazása előtt otthon nem, legfeljebb Bécsben lehetett része. Tudott a *Pensées philosophiques* (Filozófiai gondolatok) c. mű eliteltetéséről, sőt helyesen jellemzi a szellemét is, pedig Diderot írásai ebben az időben korántsem keltettek olyan általános és nagy érdeklődést, mint pl. a Voltaire-éi.

Utazása során Teleki származása és rangja révén mindenütt érintkezésbe került az uralkodó körökkel. Az aulikus beállítottságú, noha a bécsi udvar részéről olykor renitensnek tekintett Teleki-család gyermeke egyértelmű tisztelettel szolt naplójában Mária Teréziáról, beszámolóiban elsősorban a neki rokonszenves családias, patriarkális légkört hangsúlyozzák: egy alkalommal a királynő távozásában még utánaszól, s üdvözlését küldi édesanyjának, máskor megcsókolja kishúgát, Klárit, majd mosolyogva megjegyzi, hogy még sohasem látta öt német köntösben. A királyi ház más tagjairól szólva is a családi idill ötlött leginkább a szemébe.

Egészen más hangon ír viszont Teleki XV. Lajosról és hozzátartozóiról. A hangsúlyozott objektivitás csak erősíti a beszámoló kritikus, ironikus felhangjait. A „levée”, a király felkelésének és öltözködésének szertartása minden abszurditásával, a tisztelgők szeme láttára meztelenre vetkőző, borzas király látványa s általában XV. Lajos személyének jellemzése szinte szatirikus képet ad a versailles-i udvar fényes életéről.

A kis rajnai fejedelmi udvarokban mindenütt szívesen fogadták a vendégeket, így ott Teleki is méltán jól érezte magát. Elsősorban a sokféle látnivalóban gyönyörködött, méltányolta — ha voltak — az uralkodók képességeit, műveltségét, kulturális törekvéseiket, a színház és a zene támogatását, a fejedelmi székhelyet és rezidenciát szépítő tevékenységüket. Véleményét azonban az esztétikai szempontok mellett olyan józan megfontolások is nagymértékben befolyásolták, hogy a fejedelmi építkezések arányban állnak-e a tulajdonos jelentőségével és anyagi helyzetével.

A német fejedelemségekben tett látogatás után Teleki először hollandiai diplomáciai körökben került kapcsolatba a nemzetközi arisztokráciával, majd utóbb Franciaországban, ahol ugyancsak érintkezett a különféle követségekkel, a francia főnemesei közül pedig olyan kiemelkedő személyiségekkel, mint Soubise herceg, Conti herceg, Montmorency marsall és mások. Társaságukat azonban nemigen kereste: Hollandiában tapasztalta, hogy ez igen költséges mulatság, drágállotta az elengedhetetlenül szükséges divatcikkék és ruhadarabok beszerzését. Mivel azonban Hollandiában nem alakultak ki szoros kapcsolatai egyetemi és tudós körökkel, szabad idejét az ott tanuló magyar diákokból és külföldiekből álló asztaltársasága mellett mégis főként diplomaták körében töltötte. Franciaországban más volt a helyzet. Sikerült állandó, szinte baráti érintkezést teremtenie neves tudósok egész sorával. Ezek társaságát kereste elsősorban, s az osztrák követség tagjain kívül inkább csak azért érintkezett arisztokratákkal és a társadalom felső rétegeibe tartozó más személyiségekkel, mint pl. a gazdag adóbérlő és mecénás de la Popelinière-rel, hogy részt vehessen koncertjeiken és belülről is láthassa fényes palotáikat.

Feltehető a kérdés, hogyan lehetséges az, hogy az akkor oly híres és a párizsi társadalmi életben nagy jelentőségű szalonokba nem jutott be Teleki József. Ez egyáltalán nem volt könnyű dolog: a szalonok egymást jól ismerő emberekből álló állandó társaságot alkottak, ahol szívesen láttak külföldi hírességeket, de ismeretlen s főleg futó vendégek fogadását egyáltalán nem tartották kívánatosnak. Egy szalonban megfordult Teleki néhány alkalommal, egy Madame du Boccage nevű költőnőnél, akinél ugyan olyan filozófusokkal találkozhatott, mint Fontenelle, Condorcet vagy Condillac, s olyan író volt a törzsvendége, mint a korában híres Marmontel, de a ház mégsem tartozott az igazi nagy, nevezetes szalonok közé.

A Teleki egyéniségét egész életére meghatározó legnagyobb élményt a Bázelen töltött kilenc hónap jelentette, amikor az egyetem tanárai és a városi értelmiség kiemelkedő képviselői alkották mindennapos társaságát. Fontos szerepet játszott az életében Daniel Bernoulli, akitől nemcsak a legmodernebb természettudományos gondolkodást sajátította el, hanem mindennapos érintkezésük során a professzor magánemberként, atyai barátként is hatott rá vidám tréfálkozással fűszerezett s komoly témákról szóló társalgásával. Bázelen Teleki olyan életrendet alakított ki magának, amelyben az első hely a fizika, a matematika és a jogtudomány elmélyült, rendszeres tanulásának, továbbá nyelv- és zeneleckéknek jutott, szabad idejét pedig tartalmas szórakozások: társas összejövetelek, felolvasások, viták, amatőr színjátszás, baráti körben tett kirándulások, beszélgetéssel fűszerezett séták, koncert- és színházlátogatások töltötték ki. Megismerkedett a városlakók szórakozásaival, s oly mértékben — bár nem mindig egyértelmű lelkesedéssel — részt vett a társadalmi életben, hogy Bazel történetének krónikása, Otto Spiess nem kis csodálkozással konstatálja: az erdélyi grófok, Teleki József, Ádám és Sámuel nemcsak szorgalmasan tanultak bázeli időzésük alatt, hanem bekapcsolódtak a város ezernyi aprólelkű polgári megkötöttséggel szabályozott társadalmi életébe is, sőt szemmel láthatóan jól érezték magukat ebben a környezetben.⁶

A városi élet, a gazdag polgárok életének külső keretei is érdekelték Telekit. Meglepetéssel konstatálja azt a számára ismeretlen szokást, hogy a bázeliak — ha mást vagy jobbat akarnak enni — vendéglőbe mennek; készül meglátogatni a „Tabak-Stube”-t, egy kaszinószerű intézményt, ahol ismerősei délutánjaik nagy részét tölteni szokták.

⁶ Spiess, Otto: *Basel anno 1760. Nach Tagebüchern der Grafen Joseph und Samuel Teleki*. Basel 1936. 25.

Feljegyzi, hogyan szórakoznak a bázeliak társaságban, milyen ünnepi szokásaik vannak, hogyan zajlik le egy temetés, ír az öltözködésről és a hajviseletről; nem tetszenek neki a természetet előnytelenül elrejtő ruhák és a mesterkéeltség jelei.

A művelt értelmiséggel kialakított kapcsolat utóbb rendkívül hasznosnak bizonyult Teleki számára, bázeli barátaitól kapott ajánlólevelei megkönnyítették a személyes kapcsolatok teremtését mind a rajnai fejedelemségek udvaraival, mind a hollandiai, de különösen a párizsi tudományos élet kiemelkedő képviselőivel. A párizsi tartózkodás értelmét tudós barátainak állandó társasága és a velük kialakított baráti és tanár—tanítványi kapcsolat adta meg Telekinek. Több levelében írja, hogyha ezekkel a tudósokkal nem ismerkedett volna meg, már rég elutazott volna Párizsból.

A Bernoulliak társasága s általában a bázeli élmények hatására fogalmazza meg Teleki a születési és szellemi arisztokrácia kapcsolatáról alkotott ítéletét, amikor a nancy-i akadémia elnökének, gróf Tressan-nak Maupertuis-ról szóló emlékbeszédét olvasva örömmel konstatálja, „hogy az ilyen nagy emberek is az efféle tudós embereket nemcsak hogy érdemek szerint megbecsülik, hanem ugyan hízelkednek nekik, s vélek való barátságokkal fent vagynak”.⁷ Ez a felismerés hatással volt Teleki József egész további életére és működésére, s ez indította arra, hogy ne csak a régi patriarkális módon, főuri mecénásként támogassa a hazai értelmiség szellemi törekvéseit, hanem keresse társaságukat s nemegyszer barátait is közöttük találja meg.

A naplóban természetesen sokat olvashatunk a bázeli egyetemről is. Teleki nemcsak a számára különösen érdekes fizikai kísérletekről számol be részletesen⁸, hanem a tanításról, a diákokról, a professzorválasztás módjáról és az egyetem fennállásának 300-ik jubileumáról is.

Különösen érdekelték Telekit az építészet, a kertművészet remekei, de legmelegebb csodálattal a technikai alkotásokról szólt. Leírja, hogyan működik az augsburgi vízvezeték, a versailles-i szökőkutakat tápláló marly-i vízmű, s láthatóan lelkesítette a fizika törvényeinek felhasználása a gyakorlati életben.

Svájcban gyönyörködik a kertekhez hasonlóan megművelt földekben.

A társadalom elesettjeivel — rabokkal, betegekkel, rokkantakkal és örültekkel — Hollandia és Franciaország szociális intézményeinek megismerése során találkozott, s eltűnődött azon, mi lehet az oka annak, hogy a franciák szinte vidáman viselik a rab-sorsot, sőt majdhogynem menedéknak tekintik a szegényházat, a hollandusok viszont kétségbeesnek, ha bebörtönzik őket. Arra a megállapításra jut, hogy nem a két nemzet természete, hanem a helyzetük tér el egymástól. A hollandiak jólétből, a franciák viszont nyomorból kerülnek börtönbe, dologházba vagy szegényházba, ezért szenved tőle az egyik, s ezért törődik bele könnyen a másik.

A hosszabb nyugat-európai utazás még főurak életében is kivételes, többnyire csak egyszeri, nagy jelentőségű vállalkozás volt. Szinte természetes, hogy aki eljuthatott külföldre, megbízások egész sorát vállalta el az otthon maradottak részére. Így történt Teleki József esetében is, akinek különféle kisebb-nagyobb jelentőségű családi és egyházi ügyekben kellett eljárnia.

Intézte Bod Péter *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza ... históriája* című munkájának bázeli kiadását, magyar vonatkozású adatokat keresett és kerestetett a genfi egyetem

⁷ 1760. V. 6-án kelt naplófeljegyzés. MTAKK Tört. Napló 4-r. 3. 168. f.

⁸ Jelítai József szerint „a világirodalomban sem ismerünk az övénel régibb leírást nyilvános egyetemi előadásokon bemutatott kísérletekről”. = Jelítai J.: *Bernoulli Daniel és János egykorú Teleki-útinaplók és levelek tükrében*. Mat. és Fizikai Lapok 1936. 145.

matrikulájában, könyveket vásárolt a nagyenyedi kollégiumnak, ösztöndíjas helyett igyekezett szerezni Hollandiában a marosvásárhelyi kollégium diákjai számára. Levelezett a bázeli és a leideni egyetemen tanuló magyar diákok ügyes-bajos dolgaiban, könyveket vásárolt nagybátyja, Ráday Gedeon számára, s nevelőt próbált szerezni Ráday fia mellé.

Méltán mondhatni, hogy a nyugat-európai tanulmányút olyan fontos, sorsdöntő jelentőségű lett Teleki József életében, mint amilyennek ő maga remélte. Az utazás során nemcsak ismereteket, hanem személyes tapasztalatokat kívánt gyűjteni: „tudom én azt, hogy egész hetekig tartó a holtakkal való bajlódásával is az ember annyit nem tanul, mint csak egy órányi az élőkkel való társalkodásból” — írja már korábban idézett, Bod Péternek szóló levelében.

A szülői házból mély vallásosságot és egyházához való ragaszkodást vitt magával Teleki. Bár Erdély magyar lakosságának többsége református volt, a fiatalembernek kezdettől fogva éreznie kellett, hogy vallása miatt másodrendű állampolgár a hazájában, akit egész jövőendő életében korlátozni fognak hallgatólagosan alkalmazott megszorító intézkedések. Ezért is figyelt fel mindenütt, ahol csak megfordult, az egymás mellett élő különböző felekezetek helyzetére, jogaira, s mint utóbb megírta, külföldi tapasztalatainak hatása alatt vált a felekezetek egymáshoz való közeledésének hívévé és szószólójává.

Korszerű tudományos ismeretek birtokába jutott utazásán a kor néhány legkiválóbb tudósának közvetlen tanításából, s ez egész életére megszabta gondolkodásmódját. Teleki nem lett ugyan alkotó tudós, de a valószínűségszámítás, a statisztika, a politikai aritmetika megismerése mind magánéletében, mind a közéletben számos esetben megszabta ítéleteit és állásfoglalását.

A tanulmányút másik nagy haszna a kor legfrissebb irodalmi alkotásainak megismerése volt. Teleki már útközben vásárolt könyveket, Svájcba érve pedig megszerezte Montesquieu, II. Frigyes és a felvilágosodás más íróinak alkotásait. A radikális szellemű írók munkáit erős kritikával és érdeklődő elutasítással forgatta, a kor nagyságai közül Montesquieu nyerte meg leginkább a tetszését, akit később „maximus gravissimusque Gallorum scriptor”-ként (a franciák legnagyobb és legkomolyabb írójaként) emlegetett.⁹

Franciául, németül már otthon megtanult Teleki József; Svájcban elsajátította az olasz és az angol nyelvet is. Különösen az angoltanulást ambicionálta, érdeklődésében bizonyára részük volt a felvilágosodás íróinak is, akik gyakran példaként hivatkoztak az angol politikai, közéleti, vallási és szellemi élet nagyobb szabadságára. Teleki is úgy vélekedett naplójában, hogy az angol alkotmányos monarchia nemcsak a politikai szabadságot teszi lehetővé, hanem a tudományok fejlődésére is kedvezően hat. Ő maga ugyan nem jutott el soha Angliába, de fiait már oda is elküldte tanulmányútra, azért, hogy megismerjék az angol politikai és kulturális intézményeket s ilyeneket igyekezzenek megteremteni Magyarországon is.

Növelte az utazás Teleki személyes presztízsét is. Tanultságát az udvar is elismerte: Mária Terézia „a tudós Teleki”-ként emlegette, II. József ugyancsak „doctissime comes”-nek szólította. A tudósok körében híre ment, hogy La Caille, a neves francia matematikus milyen elismeréssel írt róla Hell Miksa csillagásznak. Baróti Szabó Dávid még jegyzetet is fűzött ennek megörökítésére Telekiről szóló verséhez.¹⁰ Rousseau-val való ismeretségének dokumentumait pedig nemcsak Karl von Zinzendorf, a nagy műveltségű politikus, hanem magyarországi barátok is tisztelettel olvasták.

⁹ *Orationes occasione installationis Josephi Teleki de Szék... habitae*. Pest 1782. 11—12.

¹⁰ Baróti Szabó Dávid: *Méltóságos Római Szent Birodalmi Gróf Teleki Jó'sef'ő nagyságáról*.

Teleki egész életében nosztalgiával gondolt vissza a rendszeres tanulással, tudósok körében eltöltött évekre. Ez indította arra az arisztokraták között példátlan elhatározásra, hogy két idősebb fiát nem a szokás szerint nevelőjük vagy szolgaszemélyzet kíséretében akarta külföldi tanulmányútra küldeni, hanem maga kívánt velük utazni. Amikor 1784-ben komolyan tervezni kezdték az utazást, Teleki bizalmas emberei, Málnási László főkonzisztórium-i lelkész és Fogarasi Papp József marosvásárhelyi professzor még úgy tudták, hogy a gróf „akadémiákra készül”. A tervből nem lett semmi: Telekit kinevezték tanterületi főigazgatónak Pécsre, s maga helyett titkárát, a jeles történész Cornides Dánielt küldte el fiai kíséretében. A tervezett utazás — sokkal rövidebb időre — 1792-ben valósulhatott csak meg. Teleki hivatalosan Ferenc német-római császárrá koronázásán vett részt, de a frankfurti és mainzi koronázási szertartásokon csak 12 napot töltött, 15-öt viszont Göttinga, Jéna, Giessen, Marburg, Kassel és más városok meglátogatásának szentelt, ahol főként professzorokkal és diákokkal ismerkedett meg. Molnár János budai evangélikus lelkész tanúsága szerint ennek az utazásnak, amelyről Teleki gyakran és szívesen mesélt neki, az egyetemek meglátogatása jelentette a fő élményét. Még halálos betegsége idején is örömmel emlegette, hogy 12 egyetemet látogatott meg, ismeretlenül beült előadásokat hallgatni, s hogy különösen a reáltudományok új eredményeinek örült, mert ezektől az egész emberiség számára üdvös következményeket remélt. Valóban ritkaság — jegyzi meg ezzel kapcsolatosan Molnár —, hogy valaki így megőrizze fogékonyságát s már nem fiatal korban készségesen fogadjon be új ismereteket. S ennek kapcsán teszi meg Molnár azt a nagybirtokos arisztokratáról szólva meglepő megállapítását, hogy Teleki, ha nem annak születik, aki volt, több tudományszaknak is jeles professzora lehetett volna.

Teleki sosem volt erős fizikumú férfi, s utolsó éveiben egészsége gyorsan hanyatlott. Szervita téri házában halt meg Pesten 1796. szeptember 1-én, holttestét innen szállították felesége családjának sziráki kriptájába. Temetéséről veje, Prónay Sándor így számol be Aranka Györgynek: „Negyed napra 4-a Sept. délután volt az első temetése, vagyis az Erdélyi Stylus szerint koporsóba való tétele, két prédikációval [...]. Azzal kivitetett a kedves halottunk Szirákra, s ott is egy prédikációval a kriptába tétetett. Ezzel a kétszeri temetéssel mi itten a mi szokásunk szerint bőven beértük volna, hanem leginkább Erdélyre való nézve az odavaló szokást követni akarván a grófné önagysága oct. 9dikére rendelte az exequiákat, holott is az idvezült kedves embere Tiszteletes Tormássy Uram prédikállani, a losonci professzor Rozgonyi pedig orálni fog. Szeretnők, hogy ha ez alkalmatossággal némely erdélyi atyánkfiai s jóbarátainkhoz szerencsénk lehetne.”¹¹

Ez a levél, amely kétszer is hangsúlyozza, hogy Teleki Józsefet „Erdélyi Stylus” szerint temették, azt tanúsítja, hogy bár Teleki az 1770-es évek második felétől kezdve többet időzött Magyarországon, mint Erdélyben, mindvégig erdélyinek tartotta magát, s az ottani szokásokat még Nógrád megyei születésű felesége, Királyfalvi Róth Johanna is megtartotta férje temetésekor.

¹¹ Prónay Sándor — Aranka Györgynek. Almás, 1796. LX. 23. MTAKK Ir. Lev. 4-r. 3. — Luby Margit kiadatlan, *A test eltakarítása* c. kézirat munkájában (MTAKK) egy kivételével csupa erdélyi emlékiróból vett példával mutatja be a főúri temetések rendjét, így ennek alapján a különbség nem állapítható meg. Véleménye szerint a főúri temetésben a lovagi temetések elemei élnek tovább. Állítását megerősíti Teleki Sándornak, Teleki József nagyapjának Bánffy Zsigmondhoz írt 1734-es levele, amelyben Wesselényi István temetése alkalmával részletesen leírja a tennivalókat. (Közli Koncz József: *Hazánk* 1889. 229—243. Benkő Samu hívta fel rá a figyelmet.) — Teleki József levelezésében van ugyan egy adat a magyarországi és erdélyi szokások különbözőségéről, amikor 1788-ban István fia halálakor a gróf nagy mennyiségű fekete szövetet küld Debrecenbe a templom feldíszítésére, de a debreceniek nem használják fel, mert mint mondják, ez náluk nem szokás. Itt azonban nyilvánvalóan nem erről van szó. Teleki Józsefné és veje, Prónay Sándor a nagyobb számú prédikációt és orációt tartotta erdélyi szokásnak. Jó példája ennek Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna 1624-es temetése, amelyen 19 beszéd hangzott el. (Ld. Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár* I. 529. tétel.)